

УДК: 159.922: 343.915

© Балабанова Л.М., Жданова І.В., 2013 р.

Л.М. Балабанова, І.В. Жданова
Національний університет
внутрішніх справ, м. Харків

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПСИХОКОРЕКЦІЇ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

В статті розкриваються питання попередження та психологічної корекції протиправної поведінки неповнолітніх. Аналізують різні наукові підходи до вирішення проблеми та психологічні механізми, що лежать в основі протиправної поведінки підлітків.

Ключові слова: психопрофілактика, психокорекція, неповнолітні правопорушники, протиправна поведінка, образ психічного стану.

Л.М. Балабанова, И.В. Жданова ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ И ПСИХОКОРРЕКЦИИ ПРОТИВОПРАВНОГО ПОВЕДЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

В статье раскрываются вопросы предупреждения и психологической коррекции противоправного поведения несовершеннолетних. Анализируются разные научные подходы к решению этой проблемы и психологические механизмы, лежащие в основе противоправного поведения подростков.

Ключевые слова: психопрофилактика, психокоррекция, несовершеннолетние правонарушители, противоправное поведение, образ психического состояния.

L.M. Balabanova, I.V. Zhdanova PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR PREVENTING AND MAKING PSYCHOCORRECTION OF UNDERAGE DELINQUENT BEHAVIOR

The article deals with prevention and psychological correction of delinquent behavior among juveniles. The author analyzes scientific approaches to the problem, reveals psychological mechanisms of underage delinquent behavior, its prevention and psychocorrection.

Key words: psychoprevention, psychocorrection, juvenile, delinquent behavior, image of mental state.

Постановка проблеми. На тлі соціально-політичних і соціально-економічних змін в Україні в соціальній практиці сьогодення намітились кардинальні зміни. Формується нова законодавча база, що дозволяє перебудовувати державну превентивну практику попередження правопорушень серед неповнолітніх на принципах гуманістичного підходу до особистості людини. Здійснюється реальний перехід від так званої каральної

превентивної практики до охоронно-захисної, яка проявляється в комплексі психолого-педагогічних заходів, орієнтованих на підтримку родин і дітей «групи ризику». Однак, слід зазначити, що практична реалізація нормативних актів, спрямованих на поліпшення становища дітей та підлітків, має серйозні перешкоди, викликані реформуванням суспільних відносин, негативними процесами в сфері економіки. Закони, окреслюючи круг суб'єктів превенції, в більшості орієнтовані на роботу з підлітками, що вже підпали під сферу діяльності органів кримінальної юстиції і практично залишають поза увагою заходи, які б дозволили попередити саму ситуацію появи неповнолітніх правопорушників. Існує декілька причин такого ігнорування, але в контексті нашого дослідження, здається, що це пов'язано з відсутністю в психологічних науках єдиного розуміння обумовленості протиправної поведінки підлітків, й відповідно – відсутністю науково - обгрунтованого підходу до її попередження. Тому актуальним стає аналіз сучасних підходів до попередження та корекції протиправної поведінки серед неповнолітніх та розробка на підставі цього диференційованих психопрофілактичних і психокорекційних програм.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сьогодні можна відмітити декілька напрямків наукових пошуків, в межах яких вдалося отримати конкретні результати з питань попередження та корекції протиправної поведінки підлітків. Зокрема, у науковій літературі знайшли розкриття питання, що стосуються причин виникнення у неповнолітніх девіантної поведінки (С. Гарькавець, Н. Крейдун, О. Змановська), явищ важковиховуваності та їх зв'язку з правопорушеннями (С. Белічева, О. Мушинська), шляхів пошуку ефективної профілактики правопорушень та ролі спеціальних установ у профілактичній роботі з неповнолітніми (І. Ярмиш), розвитку діагностичних методик вивчення відхилень, які мають прояв у психічному розвитку та поведінці (Н. Греса).

Формування цілей статті. На підставі аналізу основних наукових підходів до проблеми злочинності неповнолітніх визначити, які психологічні механізми лежать в основі та є пусковими для того чи іншого стереотипу відхиленої поведінки неповнолітніх в певній ситуації та які закономірності регуляторного процесу психічних станів можуть бути використані в психокорекційній та превентивній практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом останніх років проблема правопорушень неповнолітніх та їх профілактика досить інтенсивно досліджується як українськими вченими, так і вченими близького і далекого зарубіжжя: психологами, соціологами, педагогами, медиками, юристами. Частіше за все ця проблема розглядається в контексті девіантної поведінки неповнолітніх. Враховуючи, що генезис девіантної поведінки неповнолітніх має складну багатофакторну природу, його ви-

вчення потребує, по-перше системного підходу, який виявляє ієрархію та взаємозв'язок різних факторів, а по-друге - реалізацію міждисциплінарного підходу, який має на увазі використання досягнень різних галузей психології – вікової, соціальної, педагогічної, юридичної.

В сучасній вітчизняній науці серед причин девіантної поведінки називають соціально-психологічну деформацію особистості й особливості ситуацій, у яких відбуваються певні дії [3]. Інші вчені вказують на важливість психобіологічних передумов асоціальної поведінки, таких як відставання в розумовому розвитку, нервово-психічні та соматичні відхилення, кризові вікові періоди тощо. Соціально-психологічні теорії намагаються пояснити механізми формування делінквентної поведінки шляхом аналізу особливостей взаємодії особистості та її найближчого оточення (Е. Сатерленд). Ряд американських соціальних психологів (С. Бекер, У. Томас) до засобів засвоєння делінквентної поведінки підлітками відносять стигматизацію, соціальне клейміння, коли підліток завчасно ототожнюється з «порушниками порядку». Своєрідний погляд на причини, що призводять до девіантної поведінки, можна знайти в дослідженнях Ф. Патаки, який доводить, що причина девіантності має культурно-детермінований та історичний розвиток: наявність конфліктів, протистоянь в сфері інтересів в повсякденних відносинах людей [6]. Він вводить поняття «преддевіантний синдром», визначаючи його як комплекс певних симптомів (афективний тип поведінки, сімейні конфлікти, агресивні форми поведінки, низький рівень інтелекту, негативне відношення до навчання), що призводить суб'єкта до об'єднання з такими ж іншими індивідами, які мають аналогічні ознаки. Конкретизація і систематизація факторів і механізмів поведінки, що відхиляється, дала змогу виділити психологічні складові девіантної поведінки неповнолітніх: несформовані моральні цінності, деформації в ціннісно-мотиваційній сфері, ситуативно-егоїстична орієнтація, фрустрованність потреб, неадекватна самооцінка, малопродуктивні механізми психологічного захисту [5].

Нам уявляється перспективним в аспекті досліджуваної проблеми підхід, який в основі розвитку дезадаптивної поведінки неповнолітніх вбачає ментальні механізми регуляції, що призводять до виникнення психічних станів певної модальності, інтенсивності, динаміки та стійкості. В результаті в свідомості підлітків формуються образи цих психічних станів, які виконують регуляторну функцію в сприйнятті певних ситуацій їх життєдіяльності. Вивченню закономірностей становлення образів психічних станів та їх динамічних перетворень присвячені роботи Л. Дикої, в яких вивчаються феноменологічні особливості та особистісні кореляти цих образів. Було встановлено, що образ психічного стану виконує особливу роль в регуляторному процесі, бо в ньому представлені різні форми

та рівні відображення людиною свого стану, а також діяльність по саморегуляції цього стану. За даними її досліджень в структуру образу входять: квазіперцептивний (образ у вузькому сенсі слова), психофізіологічний (соматичний), семантичний та рефлексивний образи. Виникнення певного образу стану обумовлюється декількома складовими: з одного боку – умовами та змістом діяльності, а з іншого – внутрішніми відчуттями та самооцінкою. Образ психічного стану є завжди актуальним: він існує «тут і тепер» як ситуаційна складова, а також водночас в пам'яті, як образ себе в минулому та у вигляді образу потребового майбутнього [3].

З точки зору О. Прохорова образ психічного стану зв'язаний з сенсорно-перцептивними процесами (враженнями, відчуттями, сприйняттями), зі структурами суб'єктивного досвіду разом з уявленнями (вторинними образами) та пам'яттю, а також з переживаннями та рефлексією [8]. Саме переживання визначає та закріплює психічний образ стану, інтенсивність його прояву, тоді як рефлексія встановлює межі образу, його близькість та відповідність актуальному стану, що переживається. Відповідно до цих уявлень механізми, що призводять до виникнення та закріплення образу психічного стану, можуть полягати в наступному. Внутрішні відчуття та враження, які викликані певними подіями та ситуаціями, що переживаються суб'єктом, проходячи через етап порівняння зі змістом минулого досвіду, перетворюються в уявлення про пережитий стан і надалі, через процес усвідомлення, в його образ. Фіксуючись та закріплюючись в структурах пам'яті, цей образ формує суб'єктивний досвід і в подальшому може бути актуалізованим в реальних ситуаціях життєдіяльності та певним чином впливати на них [8].

Суб'єктивний досвід характеризується рівневою організацією та пов'язаний з образом світу [1]. Перший, поверхневий рівень – сенсорно-перцептивний (перцептивний світ) задає обставини, умови та характеризується змістовними диференціаціями між подіями та станами. Наступний – семантичний рівень – являє собою картину світу як структуровану сукупність суб'єктивних відношень до об'єктів, що актуально сприймаються та представлений як система суб'єктивних значень, в термінах яких дається опис суб'єктивного світу. Найглибший рівень, що відтворюється при «обробці» семантичного рівня – це рівень амодальних структур, які проявляються в формуванні так званого образу світу через сенс, значення, простір та час. Образ світу як система відношень людини з оточенням є водночас і відображенням світу.

Спираючись на вище наведене, образ психічного стану визначається як сукупність перцептивних показників, що відображаються в формі структурованого поєднання психологічних, соматичних, поведінкових та

інших характеристик суб'єкта, які представлені в свідомості та ізоморфні психічному стану, що переживається [8].

Таким чином, взаємодія ситуації, суб'єктивного досвіду, когнітивних процесів при опосередкованому впливі переживання, усвідомлення та рефлексії призводить до формування своєрідних «констеляцій» (по Б. Ананьєву), що змінюють поведінку, психічні функції, вегетативні реакції, фізіологічні процеси та об'єктивізують ці зміни у свідомості суб'єкта у вигляді образу психічного стану. При цьому, типові картини образів психічного стану в найбільшій мірі залежать від таких чинників, як соціальний інтелект, «інтроверсія-екстраверсія», «емоційна стабільність – нестабільність», «залежність – домінантність» [8].

В контексті наших досліджень саме емоційна нестійкість, підвищена збудливість, неадекватність реакцій, залежність від авторитетних інших лежать в основі десоціалізації підлітка. І це потрібно враховувати при розробці превентивних та психокорекційних заходів.

Західний досвід соціальної та психокорекційної роботи має для нас певний інтерес, але в наші реалії він прямо перенесений не може бути. Необхідне серйозне вивчення специфіки соціально-економічної та соціокультурної ситуації, традицій сімейного виховання, індивідуальної та суспільної психології, з урахування яких повинна будуватися вітчизняна соціальна політика та превентивна практика.

Головним, на наш погляд, є відпрацювання алгоритму соціально-психологічної допомоги і захисту неповнолітніх на всіх рівнях роботи по попередженню протиправної поведінки та його законодавчого закріплення. З цієї точки зору в системі попередження правопорушень можна виділити: ранню профілактику, яка спрямована на встановлення чинників, що негативно впливають на розвиток особистості неповнолітніх та попередження їх переходу на злочинний шлях; встановлення чинників, які вже привели до скоєння конкретного злочину неповнолітніми; попередження рецидивів злочинів, скоєних неповнолітніми [4; 10].

На всіх цих рівнях попередження правопорушень здійснюється за допомогою специфічних методів та заходів, що є в наявності у тих органів, які покликані здійснювати превенцію на кожному з рівнів. Безумовно в діяльності по попередженню правопорушень неповнолітніми центр впливу переноситься на етап ранньої профілактики, бо вона є більш ефективною і більш економічною порівняно з іншими видами профілактичних дій. Антисоціальні зміни особистості підлітків на цьому етапі не стали ще стійкими, тому виключається необхідність використання заходів кримінально-правового характеру [2].

На відміну від ранньої профілактики другий та третій рівні попередження злочинних дій мають справу з підлітками, які вже здійснили пра-

вопорушення і передбачають: своєчасну протидію протиправній діяльності адекватними заходами; забезпечення профілактично-виховного впливу при досудовому розслідуванні справ про злочини неповнолітніх; застосування покарання, яке забезпечує виправлення та перевиховання неповнолітніх правопорушників; прийняття заходів до осіб, які втягують неповнолітніх в злочинну діяльність та не виконують обов'язків по належному вихованні дітей та ін..

Що стосується розробки безпосередньо профілактичних та психокорекційних програм для роботи з підлітками, то нам здається, що вони повинні враховувати регулюючу роль образу психічного стану в життєдіяльності неповнолітніх, в формуванні системи ставлень до себе, інших та всесвіту. Такі психокорекційні програми повинні враховувати сталість і часову перспективу образу психічного стану та мати направленість на трансформацію образів, що формують суб'єктивний досвід минулого, який негативно впливає на сприйняття та переживання актуальних ситуацій неповнолітніми «тут і тепер». Образ психічного стану, що лежить в основі негативних переживань формується у підлітка через відсутність соціальних знань, соціальних навичок та соціального досвіду і спроба компенсувати це реалізується у соціально несхвальних формах комунікативної взаємодії та веде до девіантних проявів поведінки. Концепція соціальних умінь має велике значення для розуміння протиправної поведінки молоді [6]. Тому навчання просоціальної компетентності складних підлітків набуває досить широкого поширення у вигляді тренінгу соціальних вмінь. Спектр психологічних тренінгових процедур містить також тренінги розв'язування проблем, емпатії, сприймання соціальних ситуацій, послаблення стресу, кооперування. Необхідно пам'ятати, що ефективне психологічне втручання – це диференційоване втручання, бо підлітки мають різну чутливість до різних методів впливу. Одні потребують корекції на рівні сенсорно-перцептивної регуляції поведінки, і тренінгові програми повинні включати рухові, тілесно-орієнтовані, дихальні компоненти. Інші потребують корекції довготривалих шаблонів мислення, суб'єктивного образу світу, рівня морального розвитку, що може бути вирішено засобами групової дискусії. Не може бути ніякого єдиного універсального методу, за допомогою якого вироблявся б імунітет до правопорушень, необхідно володіти комплексом тренінгових процедур і мати можливість підібрати таке поєднання виховних та психокорекційних впливів, до яких підліток був би сенситивним.

Висновки з даного дослідження і **перспективи** подальшого розвитку у даному напрямку. Профілактика і психологічна корекція протиправної поведінки неповнолітніх може бути ефективною тільки тоді, коли впливає на основні групи чинників, що обумовлюють таку поведінку.

Врахування регулюючої ролі образу психічного стану в життєдіяльності неповнолітніх має важливе значення в попередженні та психокорекції протиправної поведінки серед даного контингенту. Перспективною є розробка типології неповнолітніх правопорушників з урахуванням психологічних механізмів розвитку протиправної поведінки та розробка на цій основі програми психологічних втручань, які будуть давати оптимальні результати.

Список літератури

1. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева. — М.: Наука, Смысл, 1999. — 350 с.
2. Беличева С.А. Основы превентивной психологии / С.А. Беличева. — М.: Социальное здоровье России, 1994. — 224 с.
3. Дикая Л.Г. Психическая саморегуляция функционального состояния человека / Л.Г. Дикая. — М.: Институт психологии РАН, 2003. — 318 с.
4. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.В. Змановская. — М.: Академия, 2003. — 288 с.
5. Крейдун Н.П. Психологическое содержание криминального комплекса личности и его динамика в условиях изоляции от общества: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / КГУ ім. Т. Шевченко. — К., 1991. — 19 с.
6. Патаки Ф. Некоторые проблемы отклоняющегося (девиантного) поведения / Ф.Патаки // Психологический журнал. — 1987. — №4. — Т.8. — С. 92-102.
7. Прокументов Л.М. Проблемы раннего предупреждения правонарушений несовершеннолетних / Л.М. Прокументов // Сибирский юридический вестник. — 2004. — №1. — С. 34-45.
8. Прохоров О.О. Образ психического состояния: феноменологические особенности и личностные корреляты // Психологические исследования: электрон. научн. журнал. — 2011. — № 3(17). — URL: // psystudy.ru.
9. Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: Избранные труды / Д.И.Фельдштейн. — М.: Изд-во МПСИ, Флинта, 2004. — 672 с.
10. Ярмиш І.О. Психологічні механізми адаптації підлітків з кримінальною поведінкою в умовах примусової ізоляції. Дис. кандидат. психол. наук. — Х., 2003. — 187 с.